

**O REINO DE GALICIA NO
REMATE DA IDADE MEDIA**
ANSELMO LÓPEZ CARREIRA
UNED - Ourense

A continua sucesión de conexións con que se desenvolve a Historia –cara adiante cando ela se produce, cara atrás cando a estudamos– fai que o presente veña determinado por todo o cúmulo de acontecementos precedentes, o cal dificulta a identificación de momentos concretos que de maneira distintiva balicen o inicio e o final dun período histórico; mesmo ten algo de arbitrario establecer a secuencia das fases. Os feitos históricos máis relevantes remiten sempre a causas previas e os límites cronolóxicos que escollamos teñen un valor relativo, forzados pola necesidade de acoutar os tempos e facer así posible o estudo e comprensible a divulgación.

Porén, dispoñémonos agora a analizar unha fase histórica secular, dotada sen dúbida de elementos dabondo coherentes como para facérmonos idea da importante transformación experimentada por Galicia no tránsito da Idade Media à Moderna, cun balance observable no que o país pasou de desenvolver unha dialéctica histórica propia a unha situación de dependencia.

A unión dos reinos de Galicia (ou Galicia-León se se prefire, ou incluso ao revés: de León-Galicia) con Castela en 1230, sen ter revestido ningún grao de radicalidade, pois seguiu o aceptado curso hereditario e non alterou os niveis estruturais da sociedade, si que foi significativa na constitución xeopolítica da inminente Galicia baixomedieval e, por ende, da posterior. Ao longo do século e medio seguinte o conxunto galaico-leonés preservará as súas peculiaridades político-administrativas no conxunto da Coroa, diferentes das de Castela. O reino de Galicia en concreto vai desenvolver unha destacada iniciativa política, particularmente no terceiro terzo do século XIV, no contexto próximo do conflito trastamarista e no máis amplo da Guerra dos Cen Anos.

No aspecto territorial, nese período foise perfilando con claridade a identificación de Galicia cun territorio bastante coincidente co actual, excepción feita do Bierzo, que permanecerá integrado en Galicia ata finais do século XV. Entón, a concepción do reino galego como un espazo moito máis extenso e heteroxéneo,

o da vella Gallaecia de tradición romano-sueva, foi ficando cada vez máis lonxe; probablemente incluso esquecido. Non xa porque no século XII naceran os reinos de Portugal e de Castela, ata esas datas parte da Gallaecia, senón tamén porque as terras leonesas irán basculando desde o inicial emparellamento con Galicia ata unha crecente fusión con Castela, ata o punto de en época moderna ser difícil precisar os límites entre León e Castela.

1. DELIMITANDO UNHA FASE SECULAR

Convencionalmente sitúase o remate da Idade Media no século XV, nun momento impreciso (propóñense diferentes anos exactos, en función da efeméride que se prefira destacar). Semella prudente convir en que o tránsito á Idade Moderna constitúe un proceso estendido ao longo da segunda metade desa centuria.

Postos a demarcar un lapso de tempo entre acontecementos dotados de suficiente significación, e que ademais encerre unha fase historicamente homoxénea e susceptible de ser analizada e exposta con coherencia, optarei por un século casualmente exacto na súa medida: os cen anos que van de 1386 a 1486. Aínda sabendo que –como fica dito– tanta exactitude inclina a sospeitar certo artificio, non obstante eses anos proporcionan uns marcos razoables. Ambos conteñen elementos simbólicos das respectivas inflexións acaecidas na historia de Galicia ao redor deles.

En realidade deberemos contemplar un século longo; non tan exacto, por tanto, como se acaba de dar a entender, pois será preciso ampliar a nosa ollada un par de décadas para atrás. En conxunto, unha centuria particularmente rica en acontecementos, na que tiveron lugar transformacións decisivas para a configuración de Galicia no remate da Idade Media e, en consecuencia, para o establecemento das condicións con que o país tivo que encarar os novos tempos. Adiantémolo: condicións moi adversas.

2. REPERCUSIÓNS DA ENTRONIZACIÓN DA DINASTÍA TRASTÁMARA

En 1386 concluían definitivamente dous decenios de aguda conflictividade político-militar, que cabe agrupar baixo a epígrafe de *guerra trastamarista*, con

períodos alternativos de confrontación aberta e de paces ou treguas, toda ela no contexto xeral desa longa manifestación da crise europea coñecida co nome de Guerra dos Cen Anos, na que o reino de Galicia e os seus veciños se viron tamén involucrados. Crise que tivo outras manifestacións paralelas, entre elas (polo seu particular impacto) o Cisma da Igrexa de Occidente e, sobre todo, a catastrófica epidemia da Peste Negra, de tan forte impacto na mentalidade colectiva.

O resultado final dese cúmulo de factores políticos supuxo a ruína da vella (e ata ese momento poderosa) nobreza condal galega, presidida pola casa de Castro (condes de Lemos e Trastámara e señores do Bierzo entre outros varios títulos de non pouca importancia), que en persoa ou por medio dos seus parciais non só alargaran a súa hexemonía sobre o conxunto de Galicia, senón tamén a súa presenza ata as máis elevadas instancias de poder da Coroa de Castela, do reino de Portugal e incluso de Inglaterra.

O relevante papel político acadado pola cabeza da liñaxe, Fernando Ruíz de Castro, no conxunto da Coroa de Castela, expresábase simbolicamente no matrimonio (por efémero que fose; dise que só durou unha noite) da súa irmá Xoana co rei Pedro I (de Castela-León-Galicia), tecendo lazos de proximidade familiar entre o conde e o propio monarca. Ao mesmo tempo, un medio irmán de ambos, Álvaro Pérez de Castro, situábase nas máis significadas posicións en Portugal, onde foi conde de Arraiolos e primeiro condestable do reino, o cal tivo a súa correspondencia, simbólica tamén, pero elevada ata o nivel de mito: o matrimonio da súa irmá Inés (*Colo de garza*) co infante (despois rei) Pedro de Portugal. En canto á proxección inglesa, nese escenario foi notable a influencia do propio Fernando Ruíz de Castro primeiro e logo a do conde Xoán Fernández de Andeiro; ambos movéronse con naturalidade nos círculos rexios.

A ruína desta vella nobreza a resultas da guerra trastamarista foi acompañada por un primeiro gran fracaso político da burguesía urbana galega, mais nun grao que, por causa das particulares condicións en que se producía a documentación medieval, non é posible de momento avaliar. É incuestionable que a aspiración burguesa de ampliar ou consolidar a súa autonomía municipal fronte ao señorío (masivamente episcopal), polo que viña loitando desde o século XII, resultou amargamente frustrada.

3. A FRUSTRACIÓN DUN PROXECTO ATLANTISTA

A mediados do século XIV ambos os sectores sociais (nobreza condal e burguesía urbana) adoptaran unha orientación atlántica, con obxectivos políticos nos que ambos coincidían. Os Castro e o seu círculo promocionándose en Portugal, continuando unha antiga tradición da nobreza galega perceptible cando menos tamén desde o século XII, ou sexa, desde o mesmo momento en que nacía o reino veciño. Abonde lembrar que a condesa-raíña Tareixa de Portugal casara co conde Fernando Pérez de Traba. A marcha dos acontecementos determinará, xa no XIV, que esta nobreza galega conectada con Portugal (ou instalada alí) procure a alianza inglesa e mesmo sexa artífice dela.

Pola súa parte, a burguesía cobrou ao longo dese século crecente importancia na ruta atlántica, ao ritmo do desenvolvemento do comercio marítimo, unha vez reaberto o Estreito de Xibraltar para as naves cristiás e restablecido o tráfico directo entre os países mediterráneos e os noratlánticos, do que Galicia sempre obtivera fecundos réditos desde tempo inmemorial.

Nesas circunstancias, tan convenientes para dous sectores sociais dotados de notable dinamismo, a orientación atlantista de Galicia era algo lóxico, mais tamén contradictorio coas perspectivas prevalecentes entre o alto clero episcopal, sustentado pola tradicional drenaxe das rendas agrarias e con perspectivas políticas focalizadas cara ao modelo feudal francés.

O intento de poñer o reino de Galicia baixo a coroa de Fernando I de Portugal, en 1369, iniciativa de Fernando de Castro con intención de impedir o asentamento da dinastía trastamarista, fracasou militarmente moi axiña, logo duns inicios prometedores, cando as cidades e vilas galegas acolleran de bo grado o rei portugués. Con todo, malia a precipitada retirada portuguesa e o momentáneo triunfo de Henrique de Trastámara, as armas mantivéronse en alto durante cerca de dúas décadas.

Unha segunda tentativa de facer efectiva a entente luso-galega, ampliada agora ata Inglaterra, deu pé á expedición militar do duque de Lancaster, Xoán de Gante, en 1386. Tivo un desenvolvemento e conclusión moi similares á anterior, consumando o fracaso desa opción e o definitivo triunfo trastamarista, o cal no plano interno significou a confirmación da hexemonía episcopal en Galicia en detrimento da nobreza e dos concellos.

Vén ao caso –dado o contido eminentemente filolóxico deste volume– lembrar un par de casos habidos entre os acontecementos que se acaban de narrar sucintamente, pois axudan a iluminar –sequera sexa superficialmente– o panorama lingüístico (indicador externo de gran valor) das décadas finais do século XIV.

Fernando Ruíz de Castro falecía lonxe de Galicia en 1374, na Baiona de Aquitania, daquela (en plena Guerra dos Cen Anos) baixo soberanía inglesa, cando xa se andaba a preparar a intervención do duque de Láncaster, adiada aínda doce anos. Consérvase no arquivo da Casa de Alba, en Madrid, o que con toda probabilidade sexa o derradeiro documento emanado do conde, consistente nunha pouco formalizada cédula de nomeamento de alcalde para Vilalba e Outeiro (de Rei), dúas poboacións do seu señorío, datada en Baiona (de Aquitania) o 2 de xaneiro de 1374¹, a todas luces inviable por causa da súa forzada ausencia de Galicia e a conseguinte expropiación dos seus dominios. O documento está redactado en castelán, o cal sería desconcertante non só pola práctica precedente do conde, senón tamén porque a documentación municipal do final da Idade Media (e máis aínda a do século XIV) está redactada en galego; facelo en castelán en situación de normalidade sería absurdo, nunha sociedade aínda monolingüe en galego. O feito, polo tanto, explícase pola inexistencia de notarios ou escribáns galegos naquel lugar e momento, habéndoos en cambio casteláns, pois castelá era a esposa (e raíña titular *in pectore*) do duque de Láncaster. Porén, o conde asina o documento da súa propia man en galego («*eu o conde*»), conforme un uso idiomático invariable que se comproba nos outros documentos anteriores. A finais do século XIV a nobreza galega seguía a expresarse en galego con normalidade.

A outra anécdota é aínda máis substancial. Con motivo das capitulacións en curso para a ocupación de Pontevedra por parte dos ingleses do duque de Láncaster, estes facultan para tratar cos naturais a un inglés bo coñecedor do «langage galicien»², non sabemos se aprendido nas relacións comerciais entre Inglaterra e Galicia ou de boca dos exiliados petristas galegos en Inglaterra. Esta cita, por certo, constitúe unha das escasas referencias medievais explícitas ao idioma galego que coñecemos³.

¹ Archivo de la Casa Ducal de Alba, C^a 344-1.

² Jean Froissat, *Crónica* (ed. Kervyn de Lettenhove, *Oeuvres de Froissart. Chroniques*, Osnabrück, 1868-1877, t. 11, p. 415).

³ Relación das demais en H. Monteagudo, *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1999, pp. 118-121.

En conclusión, cando se aproxima o comezo do século xv, pódese afirmar que Galicia é monolingüe en galego, excluído tan só algún membro da alta xerarquía eclesiástica procedente de fóra do país.

Pola súa parte, os concellos urbanos víronse forzados a aceptar a preeminencia dos respectivos bispos como señores das cidades, aínda que as demandas cidadás conseguiron trazar un límite ás xurisdicións episcopais, impoñéndolles por regra xeral aos bispos a elección dos cargos municipais entre os poucos nomes dunha terna elaborada polo concello (sistema chamado de *cobros*).

4. CAMBIOS NA ESTRUCTURA SOCIAL

Nos antípodas das adversas consecuencias que o conflito trastamarista tivo para a alta nobreza condal galega, desaloxada da posición hexemónica, e das malas perspectivas con que tamén se cerraba a centuria para a burguesía, debido ás tensas relacións da dinastía triunfante con Portugal e con Inglaterra, que configuraban o máis desfavorable escenario para o desenvolvemento do comercio marítimo, o sector beneficiado foi sen discusión o eclesiástico. En concreto, a alta xerarquía no seu conxunto e de maneira moi especial o arcebispo de Santiago, erixido en cabeza incuestionable do señorío galego.

Nun segundo nivel da pirámide social, bo número de nobres de menor categoría, militantes do bando trastamarista e libres agora do obstáculo que para o seu ascenso representara a primacía da casa dos Castro, foron accedendo ao título condal ao longo do século xv, consolidaron e ampliaron dominios e aprestáronse para proceder, mesmo en violento debate entre eles e contra os demais, ao reparto máis copioso de xurisdicións que lles fose posible. Eran os Andrade, Mariñas, Moscoso, Osorio, Sarmiento, Soutomaior, Ulloa, etc. (Vasco da Ponte ofrece un amplo repertorio⁴), varios deles procedentes de fóra de Galicia.

En canto á gran masa popular labrega, esta só aflora na historia de maneira tanxencial, case exclusivamente como suxeito de contratos inmobiliarios rústicos, maiormente foros, de cuxa observación se poden deducir unhas condicións de vida aceptables, co acceso á terra garantido en calidade de arrendatarios (foreiros) e unhas rendas soportables.

⁴ Vasco da Ponte, *Nobiliario* (ed. M. C. Díaz y Díaz, J. García Oro et alii, *Recuento de las casas antiguas del Reino de Galicia*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1986).

5. GALICIA NO SÉCULO XV

En consecuencia, a Galicia de principios do século xv vaise resentir dunha situación de debilidade institucional, fragilidade económica nos sectores dependentes da exportación e, por tanto, larvada tensión social no mundo urbano, prefigurándose a inestabilidade e violencia que caracterizará a centuria entrante e rematará precipitando o país na dependencia política e na progresiva desnacionalización.

A vitoria dos Trastámara non só comportou un cambio dinástico e a conseguinte reordenación de poderes entre as elites aristocráticas, na que unhas casas nobiliarias se viron desprazadas por outras; tamén supuxo un cambio estrutural fondo, en marcado sentido refeudalizador. O camiño previamente andado cara á concentración das funcións públicas no Estado (é dicir, o que se pode interpretar como os primeiros pasos da evolución cara ao Estado Moderno) detívose e retrocedeu en beneficio do fraccionamento xurisdiccional señorial, deixando ademais marcada a impronta feudal con que no futuro se construíría ese Estado Moderno en España.

Isto afectou a Galicia de maneira particularmente intensa. A posición hexemónica sobre o conxunto do país da casa condal dos Castro (certamente en constante competencia co señorío arcebispal), moi próxima á Monarquía e cun efecto compactador ao redor do seu poder, deu paso a unha fragmentación extrema, un complexo mosaico xerarquizado sen un vértice comunmente recoñecido. Ningún dos poderes existentes (nin leigo nin eclesiástico) foi quen de asumir unha posición dirixente aceptada polos demais, capaz de vertebrar o reino e constituírse en factor de cohesión. A persistencia durante o século xv da figura do Adiantado do Reino de Galicia (en teoría un vicerrei) non suplirá esa carencia, máxime porque entón xa só se tratará dun mero título simbólico, incapaz de dotar os seus titulares (os Sarmento, señores de Ortigueira e Ribadavia) dunha posición preeminente sobre o resto da nobreza. A dicir de Vasco da Ponte será outro, o vello Pedro Álvarez Osorio ou de Cabreira, quen se beneficie dun especial recoñecemento por parte dos seus iguais, na súa calidade de decano da nobreza⁵, pero de natureza sinxelamente honorífica, sen disto derivar ningún efecto político.

Ademais, o feito de ningunha casa nobiliaria posuír un papel relevante como soporte da Monarquía en Galicia (comparable ao desenvolto no pasado por Fer-

⁵ Vasco da Ponte, op. cit., & 443, p. 253: «*que era lumbr e luz de los cavalleros de Galicia*».

nando Ruíz de Castro á beira de Pedro I) fai que agora esta se distancie efectivamente, non xa por trasladar a capitalidade ata Castela (cousa que xa acontecera ao deixar de ser León a capital do reino, en 1230), senón pola perda de influencia política da nobreza galega, o cal traerá graves consecuencias, por canto ningunha decisión adoptada polos monarcas dependerá da intervención desa nobreza, cuxa influencia nos asuntos do Estado pasou a ser insignificante.

Así, a Monarquía, que precisamente ao longo do século xv vai adoptando (con fortes obstáculos) formas estatais cada vez mellor definidas no camiño ao autoritarismo do Estado Moderno do Antigo Réxime, será o único elemento institucional que aos ollos dos cidadáns galegos se observe como factor dotado de capacidade unificadora e garantía de orde social fronte á complexidade xurisdiccional da sociedade, extremadamente fraccionada en señoríos leigos e eclesiásticos de variadas categorías, concellos urbanos dotados de autonomía e algunhas (escasas) áreas de reguengo. Pero a Monarquía, a través de oficiais enviados circunstancialmente con grandes poderes executivos (alcaldes e correxedores), actúa desde fóra do reino, sen identificación con el, seguindo pautas políticas adoptadas en función dos intereses da influente aristocracia castelá, preponderante no entorno rexio. No interior, os concellos aférranse á súa calidade de lexítimos representantes do monarca, sen que este simple argumento surta efecto disuasorio ante nobres e bispos, que tamén se consideran investidos da mesma representación, conforme o vertical ordenamento feudal vixente.

A situación que vimos de describir (modelo señorial moi fragmentado, perda de peso político do país no conxunto da Coroa, secundarización da nobreza fronte ao predominio episcopal e conxuntura de dificultades no sector comercial, coa natural repercusión sobre a burguesía urbana) determina os trazos máis sobresaíntes da dialéctica histórica do século xv.

6. O ASUNTO DA FALTA DE REPRESENTACIÓN EN CORTES

Tense resaltado a circunstancia de carecer o reino de Galicia de representación nas Cortes da Coroa, achacándolle en boa medida a causa da marxinação galega. Mais isto debe ser convenientemente matizado, contextualizándoo nas xustas coordenadas da época, é dicir, na particular ordenación constitucional do Estado feudal. Os principais titulares de xurisdición en Galicia, é dicir, a nobreza e o cle-

ro, si que tiñan asento nas Cortes. Polo contrario, non o tiñan os concellos, mais non por exclusión explícita (nin por causa do seu inferior rango estamental nin pola súa condición de galegos), senón porque tal representación estaba reservada ás cidades de reguengo, e as galegas eran de señorío (case todas episcopais), o cal excluía a institución municipal. Nas cidades galegas a máxima autoridade correspondía ao bispo respectivo; el era o directo intermediario coa Coroa.

Convén por certo reparar en que nesta situación non só se atopaba Galicia, senón tamén outros lugares, como o País Vasco, sen isto entenderse como agravio, pois nese caso precisamente a forza do seu ordenamento señorial (os seus *fueros*) facía superflua a concorrencia ás Cortes de Castela. O agravio para Galicia derivaba, non da circunstancia de non poderen asistir representantes *populares* das cidades, senón de non posuír Galicia un sistema fiscal propio, e de ser precisamente nas Cortes onde se repartían as contías tributarias que correspondía pagar ás cidades galegas, o cal se facía sen a intervención fiscalizadora de representantes dos concellos. Así, as cidades galegas debían soportar unhas cargas sistematicamente consideradas desproporcionadas, ante o que só cabía a protesta e a insumisión fiscal (bastante recorrida, na forma de grandes morosidades ou negativa expresa) e a protesta.

En varios documentos do século xv repítense as queixas municipais, presentadas polo Concello de Ourense sucesivamente os anos 1454, 1455, 1456 e 1459⁶, rexeitando o inxusto sistema de seren as demais cidades reguengas da Coroa de Castela as que decidan a distribución dos *pedidos* rexios, acusándoas dunha perversa sobrecarga das galegas en alivio delas mesmas⁷, chegando a negarse ao pago en tanto tal circunstancia non se corrixisse⁸. Seguramente tan estraña situación se explicará polo feito de o espazo galego-leonés ter constituído desde moi vello un mesmo marco político, herdeiro do antigo reino de Galicia, mais non deixa de

⁶ AHPOu, *Libro de Acordos do Concello*, Lib. IV, fols. 103-104, 163v-164v, 187v-189, Lib. VI, fols. 76-77v. Vid. A. López Carreira (1993), "Galicia ante a administración monárquica no século xv", *Historia da Administración pública*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

⁷ «*A dita conta foy e he contra nos moy agraveatoria*» (doc. de 1455); «*o dito regno de Galisia e çibdades foron e son muy agraviadas*» (doc. de 1459); «*as outras çidades (...) comarqanas con este reyno de Gallisia (...) descarregan asy ennos ditos repartimentos et carregan sobre nos*» (doc. de 1456); «*foy feito o abto a fin de descargar as outras çidades (...) dos reynos de Castilla e de Lion e cargar sobre nos e sobrela prove Galisia*», do que deriva a «*destruición das ditas çibdades e do dyto regno de Gallisia*» (doc. de 1459).

⁸ «*Devemos sobreseer en elo*» (doc. de 1459).

ser interesante comprobar que agora se demanda, cando menos, a intervención de Santiago «como cabeza do dito reyno de Gallisia»⁹.

7. UNHA CONXUNTURA ECONÓMICA RECESIVA

A reclamación, mesmo resistencia, das cidades galegas a satisfaceren uns impostos calculados desa maneira cobraría maior vigor nas datas en que se redactan os referidos documentos, ou sexa, a mediados do século xv, en sintonía coa fragilidade da emerxente economía do capitalismo comercial. Deixando á parte as actividades económicas de subsistencia propias do mundo agrario, que daquela representaba unha proporción moi elevada do produto interior, o maior dinamismo producíase nun tecido produtivo e comercial orientado cara á exportación a longa distancia de viño e peixe. Se as actividades relacionadas coa pesca limitaban os seus efectos á franxa costeira, en cambio o sector vitivinícola penetraba desde as poboacións mercantís costeiras ata as interiores produtoras das comarcas da Ulla e do Ribeiro, estimulando o desenvolvemento, por exemplo, da vila de Ribadavia ou da cidade de Ourense. Mais a súa viabilidade radicaba na posibilidade de manter activos os circuitos de exportación marítima dirixidos cara ao norte (Inglaterra e Flandres) e cara ao sur (cidades mediterráneas).

Desde a fase particularmente axitada da segunda metade do século xiv, a Castela trastamarista estreitou a alianza con Francia, e ambos reinos cerraron filas en torno ao papado de Aviñón, en contra doutra alianza internacional, a anglo-portuguesa, obediente á dirección relixiosa do papa de Roma. Aínda que a participación directa dos reinos peninsulares na Guerra dos Cen Anos (activa ata 1453) concluía en 1387, a tensión e mesmo o eventual enfrontamento armado de Castela contra Portugal e Inglaterra foi constante ao longo de todo o século xv (máis alá aínda do final da guerra), con intervalos de alivios inestables.

Nesas condicións, o tráfico marítimo galego só se puido desenvolver en medio de dificultades, que semellan ter afectado negativamente a fráxil economía urbana exportadora na segunda metade desa centuria. Iso é o que se percibe no ritmo do tráfico, tanto con destino a Inglaterra como ao Mediterráneo (o cal debía percorrer toda a costa portuguesa), cuxa intensidade se reduce a partir desas

⁹ Doc. de 1456.

décadas centrais¹⁰, factor que cómpre ter ben presente á hora de focalizar a moi intensa conflitividade do período, en particular o movemento das Irmandades, de natureza preponderantemente urbana.

8. MOVEMENTOS URBANOS

Os movementos urbanos constitúen seguramente o elemento máis característico da dialéctica sociopolítica do período; en todo caso, un dos máis importantes e desde logo o máis rechamante para o simple observador ou incluso para os historiadores. Constitúen unha constante (recidiva) do século xv e abranguen, particularizadamente ou en conxunto sincronizado, toda a xeografía física e social do reino.

Podemos agrupalos en dous momentos sucesivos: unha serie de movementos locais que se van producindo en zonas determinadas durante a primeira metade do século, seguidos da gran explosión revolucionaria irmandiña de 1467, que contemplada en perspectiva representa a culminación de todo o anterior (nalgún caso a conexión co movemento precedente é directa) e punto de inflexión na historia do país.

En todos eles identificamos un común denominador: unha elite cidadá, posesora do poder urbano por medio do concello, choca frontalmente co señorío feudal, xeralmente episcopal, en demanda do reguengo, ou sexa, da eliminación do poder intermediario dos señores e a concentración da xurisdición política en mans do concello e en nome e representación do rei. Un grupo social de orixe moi heteroxénea e incluso distinto encadramento estamental, pero con roles económicos semellantes ou, polo menos, con nexos abundantes, con intereses políticos coincidentes e incluso con lazos familiares interestamentais entre eles. Estaría conformado por unha burguesía comercial, artesanal (sobre todo xastres) e profesional (notarios) acomodada, así como tamén pola fidalguía moradora nas cidades e por boa parte do clero, en especial os membros dos cabidos catedralicios, en competencia cos bispos nunha época en que están en pleno debate as respectivas concepcións conciliarista e monarquista da Igrexa. No enfrontamento cos señores este sector logrará mobilizar ao seu favor a boa parte dos sectores

¹⁰ Fonte: E. Ferreira Priegue (1988), *Galicia en el comercio marítimo medieval*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, pp. 710 ss.

populares, en especial durante o movemento irmandiño, que se estendeu polo ámbito rural.

Tal é o panorama que vemos na revolta de Lugo contra o bispo Pedro López de Aguiar, coa familia Cego e, por tanto, con María Castaña nos postos de dirección; ou no levantamento de Ourense contra o bispo Francisco Afonso en 1419, afogado no Pozo Meimón; ou na denominada 1ª Guerra Irmandiña, en 1431, un amplo levantamento que afectou toda a Mariña con abondosa implicación labrega, con epicentros en Ferrol, Pontedeume e Vilalba (señorío dos Andrade), cun famoso fidalgo e membro do concello ferrolán á cabeza, Roi Xordo, ocasión na que expresamente se solicita ao monarca (Xoán II) a revogación da recente concesión señorial da vila e se chega á ocupación e derrocamento de fortalezas e, por fin, ao adverso combate campal; ou no longo contencioso sostido polo Concello de Ourense contra o bispo frei Pedro de Silva durante os anos 1455-1456 polo control das fortalezas da cidade¹¹, en poder do bispo e que os cidadáns acaban tomando pola forza das armas; ou noutros casos menos coñecidos.

Desde esta perspectiva de medio prazo o movemento das Irmandades, que se desencadea na súa fase activa en 1467, pode ser contemplado como culminación de todos eses precedentes e incluso dun esforzo máis delongado aínda dos cidadáns por acadaren a autonomía xurisdiccional, que nos faría remontar, agora no longo prazo, ata os levantamentos comunais do século XII contra Xelmírez en Compostela, organizados tamén en irmandades.

Para enfocar con precisión os acontecementos que agora nos ocupan non nos pode pasar desapercibida a indicada conxuntura económica en que se contextualizan. O resultado conxunto de todos os factores en acción adquire relevancia dabondo como para permitirnos datar nesa segunda metade do século XV un significativo cambio de fase histórica: o período máis próspero do tráfico marítimo semella inflexionar a mediados de século, para precipitarse nunha recesión da que o sector protocapitalista galego xa non se recupera. Nese clima de dificultades, a sensibilidade da burguesía urbana, segundo se percibe en diferentes testemuños documentais, ía adubando o campo propicio para unha resposta de grandes proporcións.

¹¹ A. López Carreira (1998), *O pleito das fortalezas da cidade de Ourense (1455-1456)*, Ourense, *Boletín Auriense*, Anexo 22.

9. A REVOLUCIÓN IRMANDIÑA

A rebeldía dun amplo sector señorial (en Galicia e en Castela) contra Henrique IV en 1465 ofreceu as condicións axeitadas e precipitou a revolución. A xeneralidade da nobreza e do episcopado castelán e galego opúñase á política de concentración monárquica do poder, optando por desencadear un golpe de Estado. A *farsa* na que o monarca foi simbolicamente destronado (en efixie) e entronizado o candidato aristocrático desatou a guerra civil.

As cidades galegas reaccionaron constituíndo irmandades en apoio do monarca lexítimo. Ante a inusitada solidez desta organización popular (integrada maioritariamente por xentes do terceiro estamento), nobres e bispos galegos retrocederon. Desde a primavera de 1467 as fortalezas, icona e soporte do poder señorial, foron ocupadas e derrocadas. A Irmandade urbana dominou Galicia entre 1467 e 1469. Neutralizados ou exiliados os señores (Fonseca e Pedro Álvarez de Soutomaior –modelos de cadanseu sector– procuraron refuxio en Portugal; o *vello* conde de Lemos en Ponferrada), o movemento adquiría pleno carácter revolucionario. Mais absteñámonos de interpretar este concepto como se dun movemento insurreccional se tratase; a legalidade estaba de parte da Irmandade.

Porén, en 1468 Henrique IV víase forzado a establecer coa rebelde aristocracia castelá un pacto moi lesivo e degradante, en virtude do cal privaba da herdanza da coroa a súa filla Xoana (negando a paternidade) en beneficio da candidata dos señores, a súa propia medio irmá Isabel. Ao mesmo tempo, o pacto despoxabía a Irmandade do seu argumento de defensa da lexitimidade, provocaba a división interna (coa desafección da fidalguía) e fortalecía o bando señorial, que se aprestou para recuperar o perdido. En 1469 Pedro Álvarez, Fonseca, Pedro Osorio e os demais señores retornaban militarmente e restablecían o seu poder.

A conclusión da experiencia irmandiña tivo importantes consecuencias, acelerando tendencias socioculturais perceptibles desde tempo atrás.

En primeiro lugar, frustrando definitivamente as pretensións políticas de autonomía municipal da burguesía urbana, xustamente no momento (no paso do medievo á modernidade renacentista) en que o capitalismo comercial despuntaba con forza en Europa, aprestándose a unha primeira mundialización dos circuítos económicos, cando se botaban os alicerces do inminente dominio dos sectores

comerciais norte-italianos, flamengos e ingleses. O intento de erixirse en grupo dirixente nas cidades galegas fracasara, en paralelo ao aumento das dificultades do comercio exterior, axiña agrandadas desde o momento, moi próximo, en que se produza o despregamento da Reforma protestante e se agrave tamén o enfrontamento entre Castela e Portugal polo dominio das rutas oceánicas. A parálise do comercio exportador e a clausura das tradicionais vías atlánticas (Galicia ficará excluída do tráfico colonial) encamiñará a economía galega cara a unha ruralización que marcará a tónica de todo o Antigo Réxime¹² e boa parte da época contemporánea.

En contrapartida, o señorío restablecerá o seu poder, certamente nunhas condicións de aguda competencia interna non resolta ata un par de décadas despois, nun proceso que traerá consigo o reacomodo xeral do país nun marco político diferente.

10. NOVA CRISE DA NOBREZA GALEGA

Aínda que o protagonista reconecido do vitorioso retorno aristocrático foi un conde, o de Soutomaior (polo menos iso é o que nos transmite Vasco da Ponte¹³), o futuro non se vai decantar en favor da nobreza. A hexemonía episcopal tiña longa tradición en Galicia e reforzárase co triunfo trastamarista a finais do século XIV. O episcopado constituía un bloque moi compacto e ocupaba unha posición clave no deseño político emprendido polos Reis Católicos a finais do XV. A nobreza, en cambio, envólvese nunha conflictividade interna que durante as décadas dos setenta e oitenta sume todo o país nun caos de violencia. Ademais, na guerra sucesoria pola coroa de Castela parte da nobreza galega apoiou a causa perdedora (a de Xoana, a filla de Henrique IV, desposada co rei de Portugal, Afonso V), concretamente o conde de Soutomaior (e de Caminha), selándose así a súa absoluta perda de influencia na nova Monarquía.

Os famosos episodios de resistencia nobiliaria contra os lesivos designios dos Reis Católicos protagonizados polo citado conde de Soutomaior, polos dous su-

¹² Nos comezos da Idade Moderna os portos galegos son empregados como prazas de carga e descarga polos navíos portugueses en ruta ao Brasil (Amândio J. Morais Barros, “O Norte de Portugal e Galicia nos negocios atlánticos (finais da Idade Media e século XVI)”, *O Condado de Lemos na Idade Media*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2008, pp. 153-193).

¹³ Vasco da Ponte, op. cit.

cesivos condes de Lemos (Pedro Álvarez Osorio e Rodrigo Henríquez) e polo mariscal Pedro Pardo de Cela representan a definitiva crise da nobreza condal galega. E non foron os únicos casos de desafección aos reis, a teor da afirmación de Vasco da Ponte de que a execución do mariscal en 1483 puxo medo en toda a nobreza galega¹⁴, e do testemuño do cronista Hernando del Pulgar de que en 1486 os enviados dos reis ordenaron a perentoria expatriación dunha elevada cantidade de nobres galegos¹⁵. Un conxunto de medidas que se compendian na famosa frase de Gerónimo Zurita referida á *doma* de Galicia¹⁶ (escusemos o da *castración*, que non é cousa del), e na non menos contundente de Vasco da Ponte asegurando que «el rey Católico sujuzgó a Galiçia»¹⁷.

O estamento da nobreza, por tanto, foi relegado a unha situación socialmente secundaria e encaixou unha sensible perda de influencia política, sempre ao servizo da Monarquía e sempre absentista cando acadaba cargos políticos importantes. Polo contrario, van ser casas procedentes de fóra de Galicia algunhas das que ocupen aquí un lugar preponderante, por exemplo os Pimentel de Benavente, íntimos colaboradores dos reis.

11. CONFIRMACIÓN DA HEXEMONÍA EPISCOPAL

En consecuencia, dentro de Galicia foi a Igrexa quen sen alzou co triunfo, corroborando a súa indiscutible posición no cumio económico e político do reino. Un reino xa moi erosionado na súa capacidade de desenvolvemento autónomo polas condicións que a presente estrutura social comportaba.

O episcopado era maioritariamente de procedencia non galega e a súa preeminencia amparábase na estreita cooperación co poder monárquico (co máis feudalizante, desde logo), que precisamente nesas datas finais do século xv e principios do xvi foi adoptando un carácter marcadamente autoritario. Todos os bispos en xeral, e sobre todo os Fonseca (que acaparan tres xeracións sucesivas de arcebispos composteláns e un bispo de Ourense), son os auténticos representantes da monarquía castelá en Galicia. O cronista Gerónimo Zurita deixa constancia expresa

¹⁴ «Y todos los señores se reçelaban» (ibid., & 443, p. 253).

¹⁵ Hernando del Pulgar, *Crónica de los señores reyes católicos don Fernando y doña Isabel*, Valladolid, 1565 (a obra foi redactada no mesmo momento dos acontecementos), 3ª Parte, Cap. LXVI.

¹⁶ G. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, Zaragoza, 1562-1580, Lib. xx, Cap. LXIX.

¹⁷ Vasco da Ponte, op. cit., & 10, p. 108.

de ter sido grazas á acción de Fonseca como os reis se fixeron «señores de aquel Reino [de Galicia]»¹⁸.

12. CENTRALIZACIÓN DO MONACATO E PERDA DA AUTONOMÍA MUNICIPAL

Os sectores sociais máis arraigados no país tamén verán recortada a súa capacidade política. Dentro da propia Igrexa compróbase un carácter máis nacional nos órganos corporativos, cabidos e mosteiros. Mais a sorte que o Estado Moderno deparou ao monacato galego preséntase baixo o eufemismo de *reforma*, xustificada esta vez (a anterior remonta á cluniacense dos séculos XI-XII, pola que se puxo fin ao monacato familiar) nunha suposta decadencia, económica e moral, que se soluciona concentrando os mosteiros galegos e poñéndoos baixo a obediencia das congregacións castelás.

Está por valorar a medida en que os cabidos catedralicios (contrapeso á autoridade dos bispos nas respectivas catedrais e dióceses) resultaron prexudicados pola súa colaboración co movemento irmandiño, o cal nos consta documentadamente, circunstancia que probablemente se sumou fatalmente á derrota das teses conciliaristas esgrimidas contra o monarquismo papal (e consecuentemente contra o episcopal) tras o Concilio de Basilea, ao que por certo asistiu frei Xoán de Torquemada (tío do tristemente célebre Inquisidor Xeral), bispo absentista de Ourense, firme defensor da autoridade papal¹⁹.

En todo caso, a substitución do idioma galego polo castelán na documentación monástica e capitular verificase en sincronía coas pautas xerais observables no conxunto da sociedade galega, é dicir, a partir dos dous últimos decenios do século XV, se ben tamén se comproba a notable persistencia do idioma do país nos contratos particulares realizados polos cabidos. Na documentación da catedral de Ourense o uso do galego —cedendo paso paulatinamente ao castelán— alóngase

¹⁸ G. Zurita, op. cit., Lib. XX, Cap. XLVI.

¹⁹ Autor dun tratado contra os hussitas checos (*De corpore Christi*), asistiu aos Concilios de Constanza (1414-1418) e de Basilea (1431), apoiando as condenas de Wicliff e Jan Hus, e defendendo a supremacía da autoridade papal (L. Muñoz de la Cueva, *Noticias históricas de la S.I.C. de Ourense*, Madrid, 1726, pp. 267-270; H. Flórez, *España Sagrada*, Madrid, 1789, pp. 152-153), todo o cal lle valeu ser incluído entre os *Claros varones de Castilla* por Hernando del Pulgar (ed. Toledo, 1486).

durante todo o primeiro terzo do século XVI²⁰, varias décadas máis –cómpre observalo– que nos concellos.

A análise da situación sociolingüística deste período de transformacións, no tránsito da Idade Media á Moderna, e en concreto as dúas décadas finais do século XV, presta gran auxilio á historia. Aínda que os concellos urbanos, na súa loita contra o señorío, apoiaron a causa do reforzamento monárquico (dunha monarquía asentada xa lonxe do país) e inicialmente as Irmandades galegas se integraban en estruturas comúns a outros reinos da Coroa (no século XIV existiu unha Irmandade común dos reinos de Galicia e León –pois ese era daquela aínda o marco político natural, herdado da antiga Gallaecia– e a Irmandade Xeral do século XV estivo nun principio coordinada coas de León e Castela, asistindo á xunta celebrada en Medina del Campo), porén, a documentación municipal do século XV, a das Irmandades e mesmo a de delegacións das cidades ante os monarcas redáctase en galego ata os anos oitenta. Significativamente, o castelán impónese neses ámbitos xusto cando a nova monarquía domina Galicia. Na redacción das ordenanzas da confraría dos cambiadores de Santiago, mándase non usar ningunha outra lingua «salvo nosa lyngoage galega ou castellana», onde, en contraste co que viramos cen anos antes, agora semella establecerse xa un bilingüismo oficial²¹.

O cambio obrado nesa altura pódese atribuír tecnicamente á coñecida centralización das titulacións notariais en Castela²² e á monopolización dos máis elevados postos da administración (por exemplo na Audiencia de Galicia) por parte de funcionarios casteláns²³, ademais de á procedencia foránea dos altos cargos da Igrexa, e efectivamente percíbese o efecto do recambio xeracional dos notarios e escribáns no uso do idioma, así como unha patética incorrección lingüística en moitos deles nesa época, mais é precisa tamén unha explicación sociopolítica dun fenómeno de tal magnitude na marcha dunha sociedade que contemple as condicións necesarias para que tal novidade fose aceptada.

²⁰ E. Duro Peña (1973), *Catálogo de los documentos privados en pergamino del Archivo de la Catedral de Orense (888-1554)*, Ourense, Deputación Provincial.

²¹ H. Monteagudo, op. cit., p. 121.

²² X. Ferro Couselo (1958), “Como e por qué os escribanos deixaron de empregar o galego”, *Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo*, Vigo, Galaxia, pp. 251-253.

²³ O padre Sarmiento atribuíu a este feito o progresivo abandono do idioma do país (Fr. M. Sarmiento, “Elementos etimológicos según el método de Euclides”, Madrid, 1766 (ed. Julián Paz, “Escritos filológicos del padre Sarmiento”, *BRAE* 18 [1931], pp. 118-135).

As catas realizadas nalgún concello ben documentado permítennos constatar nesa época (e sen dúbida como corolario do fracaso do movemento irmandiño) un dobre proceso sincronizado de afdalgamento dos concellos e de perda de autonomía municipal. Vellas familias da fidalguía urbana acceden aos cargos de *xustizas e rexedores*²⁴, ao tempo que comerciantes acomodados ascenden ao nivel baixo do estamento nobiliario. Os cargos perpetúanse en certas familias mediante a patrimonialización dos oficios municipais, e uns e outros se acomodan nun modo de vida rendista na órbita da Igrexa. Por outro lado, establécese un maior control por parte da monarquía en detrimento da pasada autonomía cidadá, mediante a sistematización da figura do *correxedor*, procedente de fóra do país. A castelanización das elites urbanas estaba en marcha, por máis que sexa notorio que a fidalguía autóctona conservará durante séculos o galego como idioma de relación oral.

O carácter rendista desta fidalguía, subsidiaria da Igrexa como foreira, e subforista ela á súa vez con relación ao traballador directo, unido á súa insignificancia política máis alá da limitada capacidade de administración interna a través dos concellos e da Xunta do Reino (un organismo consultivo, sen capacidade decisoria), fixo dela unha clase acomodada na posición intermediaria, tanto no económico como no político, propensa a integrarse no aparato funcional dependente, incapaz de asumir un proxecto nacional autónomo.

13. CONCLUSIÓN: GALICIA CARA Á IDADE MODERNA

Este era o panorama sociopolítico con que Galicia se asomaba a unha nova época que virá caracterizada polo desenvolvemento do capitalismo comercial, a hexemonía das grandes casas da oligarquía aristocrática e o reforzamento e centralización do poder monárquico do Estado Moderno. Desprovisto dun sector social forte, coherente e enraizado no país, o reino de Galicia dispúñase a percorrer os séculos vindeiros en condicións económicas de subsistencia rural e de estancamento comercial e artesanal, e de incapacidade política tanto para tomar decisións soberanas no interior como para intervir no conxunto da Monarquía; unha fatal «desorganización do Reino de Galicia no seu propio territorio e exclusión

²⁴ A. López Carreira (1998), *A cidade de Ourense no século XV*, Ourense, Deputación Provincial, p. 332.

dos organismos representativos»²⁵. Todo isto ten o seu paralelo na coñecida atonía literaria e na agrafía do idioma, condenado á correspondente subalternidade de lingua oral B.

Por iso, cando a partir de finais do século XVIII se inicie en Europa o movemento de transformacións sociais que resumimos baixo as epígrafes de Ilustración e de Revolución Industrial, Galicia non contará cos resortes sociais e culturais precisos para acometer os cambios profundos que demandaban os novos tempos; e desde entón non cesará de facerse cada vez máis patente o atraso relativo con que chegou aos nosos días.

²⁵ Emilio González López (1980), *La Galicia de los Austrias*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, t. 1, p. 139.

